

SIYASET FELSEFESİNDE DEVLETİN DOĞUŞU VE DEVLETİN MEŞRUIYETİ TARTIŞMALARI

Coşkun Can Aktan¹

¹ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4294-2314

ÖZ

Bu çalışma devletin doğuşu, evrimi ve meşruiyeti konularının kısa bir özetini sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmamızın hemen başlarında ilk çağlardan günümüze muhtelif filozofların devlet kavramı ve devletin fonksiyonları üzerindeki farklı görüşleri özetlenmektedir. Daha sonra Thomas Hobbes, John Locke ve Jean Jacques Rousseau tarafından farklı şekillerde yorumlanan Doğa Durumu ele alınmaktadır. Bu çerçevede muhtelif düşünürlerin Hobbes, Locke ve Rousseau tarafından incelenen Sosyal Sözleşme Teorisi üzerine görüşleri kısaca özetlenmektedir. Anarşizm ve Marksizm devlet gücünü ya da otoritesini farklı açılardan ele alan siyaset felsefeleridir. Anarşizm zorlayıcı bir güç olmaksızın bir toplumsal yaşamın var olabileceğine inanmakta ve devletin sahip olduğu zorlayıcı güç tekeline ret etmektedir. Marksizm ise nihai olarak devletin kaldırılması ve komünist bir toplumun inşası üzerine görüşler sunmaktadır. Devletin doğasında her zaman görev ve fonksiyonlarını genişleterek büyüme ve aynı zamanda güç ve yetkilerini istismar ve suistimal etme eğilimlerinin olduğu asla gözden uzak tutulmamalıdır. Kontrolsüz ve sınırsız bir devletin (Leviathan) tehlikelerini küçümsemek ve bu konuda önlem almamak özgür toplumun küçülmesi ve hata yok olması anlamına gelir.

Anahtar Kelimeler: meşruiyet, devlet, siyaset felsefesi, sosyal sözleşme teorisi, devlet ve güç

Aktan, C. C. (2020). Siyaset felsefesinde devletin doğuşu ve devletin meşruiyeti tartışmaları. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 9(23), 10-25.

¹ Prof. Dr, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İzmir/Türkiye
E-posta: cacan.aktan@deu.edu.tr

DISCUSSIONS ON THE BIRTH AND LEGITIMACY OF THE STATE OF DIFFERENT POLITICAL PHILOSOPHIES

ABSTRACT

This paper provides a small summary of the birth, evolution and legitimacy of state. The paper first explains the state concept and its functions from the perspectives of various philosophers dating back to the ancient times. Then it discusses State of Nature according to Thomas Hobbes, John Locke and Jean Jacques Rousseau. It also put forth the differences of opinion of philosophers on the Theory Of Social Contract given by Hobbes, Locke and Rousseau. Anarchism and Marxism are the political philosophies which view state power from different perspectives. Anarchism rejects compulsory government and holds that society can be organized without a coercive state. However, objective of Marxism is ultimately the abolition of the state and the formation of communist society. State always tend to grow and may misuse its power. Therefore we must understand the dangers of unlimited and uncontrolled state (Leviathan). The free society may lose its strength if we do not limit the size and power of state.

Keywords: *legitimacy, state, political philosophy, social contract theory, state and power*

JEL Classification: *H00, H1, P5*

GİRİŞ

İlkçağlardan günümüze bütün insan topluluklarında bir siyasal otoritenin varlığı bilinmektedir. Devlet esasen, göçebe toplulukların belli bir toprak parçası üzerinde yerleşmesiyle doğmuştur. Siyasal toplumun ya da kurumun temel görevi insanların topluluk halinde yaşamaları dolayısıyla ortak ihtiyaçlarının, mal ve can güvenliklerinin karşılanması olmuştur.

Devlet bugünkü anlamı ve unsurlarıyla ancak XV. ve XVI. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Günümüzde devlet deyince bundan belli sınırlar içinde yerleşmiş insan topluluğu ve kurumsallaşmış bir siyasal otorite ve zorlama (cebir) gücüne sahip bir kurum anlaşılmaktadır. Bu tanım çerçevesinde günümüzde devletin unsurlarını ve niteliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Devletin varlığı için bir ülke yani devlet yetkilerinin kullanıldığı ve sınırları belirli bir arazi parçası gereklidir.
- Devletin varlığı için bir ülke içerisinde yerleşmiş insan topluluğu gereklidir.
- Devletin varlığı için siyasal otoriteyi ve zorlama gücünü elinde bulduran bir siyasal ve hukuki teşkilatlanma gereklidir. Bu kısaca devletin siyasal ve idari yapısıdır.

Bugün modern yaşamın vazgeçilmez bir kurumu olarak ele alınan devletin doğuşu ve meşruiyeti siyaset felsefesinin en önemli araştırma ve tartışma konularından birisidir. Bu çalışmamızda siyaset felsefesinde devletin doğuşu ve devletin meşruiyetine dair görüşler ele alıp özetlenecektir.

SİYASET FELSEFESİ: DEVLETİN DOĞUŞU ve DEVLETİN MEŞRUIYETİ

İlk çağda yaşamış sofist düşünürlerden biri olan Protagoras (m.ö. 481-411) “siyasal toplum”un yani devletin insanlar tarafından oluşturulması olayını bir masal içerisinde şöyle anlatır:

“Ölümlüler yaratılırken tanrılar her birine yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli yetenekleri dağıtmışlardır. Tanrı Epimetheus bazılarını güç vermiş, hız vermemiş; bazılarını ise hız vermiş güç vermemiştir, bazılarını silah vermiş, bazılarını vermemiş, ama korunmaları için başka güçler bulmuş, küçük bir bedene yerleştirdiklerine kaçmak için kanat ya da yer altında sığınak vermiş, iri bedenlileri korumaya ise bu bedenleri yetiyormuş, bu dengeleme usulü bütün hayvanlara uygulanmış. Tüm bu önlemler, türlerin yok olmasının önüne geçmek içinmiş. Mevsimlere dayanabilmelerini sağlamaya çalışmış, bunun için sıcaktan, soğuktan koruyacak kalın deriler, sık tüyler vermiş. Sonra her türe ayrı besinler bulmuş (...). Ancak tüm olanaklar hayvan türü için harcanmış, geride insan için bir şey kalmamış. Bunun üzerine insana, hayatının korunması için ateş ve sanatlar bilgisi, yani bilim verilmiş. İnsanlar bu kaynaklarla başlangıçta birbirlerinden ayrı yaşamışlar, henüz şehirler kurulmamış, bu yüzden hep onlardan daha

güçlü olan vahşi hayvanların pençesinde can vermişler. Ellerindeki sanatlar yaşamalarına yetmiyormuş, ama hayvanlara karşı savaşta yetersiz kalıyormuş; çünkü, bölümlerinden biri de askerlik sanatı olan siyaset sanatına sahip değil- lermiş henüz. (...) Bunun sonucunda bir araya gelip şehirler kurmak, kendile- rini güvenlik altına almak istemişler, ama siyaset sanatına sahip olmadıkların- dan birbirlerine kötülük edip dağılmışlar. Bunun üzerine tanrı Zeus şehirlerde kural yerine geçmesi ve insanları dostluk bağlarıyla birbirlerine bağlaması için esası adalet, doğruluk ve utanma olan siyaseti göndermiş ve siyaset sanatı tüm insanlar arasında eşit olarak pay edilmiş, çünkü bu erdemler ve sanatlar yalnız bazı kimselerde bulunursa şehirler ayakta duramaz, “utanma ve doğruluktan nasibi olmayan bir insan, toplum için bir belâ sayılacak, öldürülecektir” denil- miş. (...) Bunun sonucu ise, temeli doğruluk ve ölçülü davranış olan siyaset sa- natından söz açıldı mı herkesin fikrini söylemesini kabul etmek gerekir. Çünkü herkesin yurttaşlık erdeminde payı olması gerekir, olmazsa devlet olmaz” (Göze, 1986, s.12).

Protagoras, masalında siyasal toplumun kurulmasının kendiliğinden ve insanların gönüllü iş birliği sonucunda oluştuğunu anlatır. Protagoras’a göre insanların bir araya gelip şehirler (devlet) kurmak istemelerinin temel amacı güvenliktir. Protagoras gibi sofist düşünürlerden Antiphon da insanların çı- karlarına uygun olduğu için kendi aralarında toplanıp bir sözleşme yapma- ları suretiyle devletin oluşturulduğunu belirtir.

Sofistlerden Kallikles ve Thrasymacos ise devletin doğuşu konusunda aynı dönemde yaşamış olan Protagoras ve Antiphon’dan farklı bir düşünceye sahiptirler. Kallikles devletin doğuşunu şu şekilde açıklar:

“Acizler, adalet ve ahlak gibi birtakım kavramlar uydurarak, kuvvetlileri, kuvvetlerini kullanmaktan vazgeçirmeye çalışırlar; kuvvetliler bu hileye aldan- mayacak kadar akıllı iseler kuvvetlerini kullanmaktan geri kalmazlar.” (Sa- rica, 1987, s.16).

Kallikles bu sözleri ile devletin insan yapısı bir kurum olduğunu ve teme- linde “kuvvetliler iradesi”nin yattığını savunur. Kallikles’e göre kuvvetli ve kuvvetsiz mücadelesi sonucunda kuvvetlinin kuvvetsize kabul ettirdiği dü- zen “devlet” olmuştur. Devlet her zaman kuvvetin ifadesidir ve kuvvetsiz olanlar bu kuvvete boyun eğenler.

Eski Yunan’da sofistlerden sonra birçok düşünür de devlet adı verilen siya- sal toplumun nasıl ve niçin oluşturulduğu konusunda fikirlerini belirtirler. Pla- ton (m.ö. 427-347) da Kallikles gibi devletin kuvvetlilerin çıkarları için oluşturu- lduğunu savunur:

“Her toplumda yönetim kimde ise o güçlü olur. Her yönetim, kanunlarını işine geldiği gibi koyar. Demokratlar demokrasiğe uygun kanunlar, zorbalara

zorbalığa uygun kanunlar, ötekiler de öyle. Bu kanunları koyarken kendi işlerine gelen şeylerin, yönetilenler için de doğru olduğunu söylerler, kendi işlerine gelenden ayrılanları da kanuna, doğruluğa aykırı diye cezalandırırlar... Doğruluk her yerde birdir: Yönetenin işine gelendir. Güç de yönetende olduğuna göre, düşünmesini bilen her adam bundan şu sonuca varır: Doğruluk gücünün işine gelendir.” (Göze, 1986, s.14).

Eski Yunan’da devlet anlayışı, ataerkil krallığın ve zengin bir azınlığın üstünlüğüne dayanıyordu. Bugünkü anlamda bir devlet yoktu. Eski Yunan’da siyasal kurum olarak “Polis” (Şehir devleti = Site) vardı. Polis’in bir sınırı ve toprak egemenliği yoktu. Aynı dine bağlı vatandaşlar Polis içerisinde birlikte yaşarlardı. Plutarque’nin *“topraksız site kurulabilir de tanrısız site kurulamaz”* sözü Polis adı verilen şehir devletinin özelliklerini ortaya koymaktadır. Eski Yunan’da site içerisinde her vatandaş doğrudan doğruya devlet yönetimine katılırdı. Ancak köleler site yönetimine katılamazlardı.

Eski Yunan’da Platon gibi büyük bir düşünür olan Aristo’ya (m.ö.384-322) göre Site’nin kuruluşu ayrı yaşayamayacak olan insanların birleşmeleriyle başlar. Aileler bir araya gelince kasabalar kurulur, kasabalar bir araya gelince de site, yani “Şehir Devleti” ortaya çıkar. Aristo’ya göre bir şehir devleti; halk, vatandaş ve ülke olmak üzere üç unsura dayalı olarak kurulur.²

Orta çağda da devletin nasıl ve niçin ortaya çıktığı konusunda çeşitli düşünürlerin fikirlerini bulabilmekteyiz. Romalı filozof Ciceron’a (göre devletin ortaya çıkması için üç şart gereklidir: (Akın, 1987, s.35).

- Çok sayıda insanın bir arada bulunması (Multitudo),
- Ortak yasaları kabullenmesi (Juris Consensus),
- Ortak yararlanma (Utilitatis Communio).

Orta çağ’da yaşamış Hıristiyan düşünürlerden Aquino’lu Thomas’a göre (1225-1274) ise *“devlet tanrısız bir imparatorluktur”*. (*Sacrum Imperium Romanum*). Aquino’lu Thomas iktidarın ana kaynağının Tanrısız olduğunu, ancak iktidarın halk aracılığıyla kullanılması düşüncesini savunur. Hıristiyan Orta Çağ düşünürlerinden en önemlilerinden birisi olan Aquino’lu Thomas’a göre *“iktidar Tanrı’na gelir, fakat halk aracılığıyla kullanılır.”* (*Omnes potestates a deo per papulum.*) (Sarıca, 1987, s.42.)

Orta çağda İslam dünyasının büyük düşünürlerinden İbni Haldun (1332-1406) ise devletin kuruluşunu, gelişmesini ve çöküşünü ünlü Mukaddime adlı eserinde şu şekilde anlatır: (Göze, 1986, s.93-95).

“Devlet yakınlık bağına dayanır, yakınlık bağıyla bağlı olanlar, devletin koruyucularıdır. Yakınlık düzeni ise birçok yakınlardan oluşur, bunlardan biri ötekilerin hepsinden güçlü olur, hepsine baskın gelir ve hepsini egemenliği altına alır. Tü-

²Eflatun ve Aristo’nun devlet konusundaki düşünceleri şu eserde özet olarak sunulmaktadır: Göze, 1986; 17-51. Ayrıca bkz. Aristoteles, 2013. Platon, 2019.

münü kendi çevresinde toplayana dek. Topladı mı bütünlük sağlamış, devlet kurulmuş demektir. Bu baskın gelme sonucunda, başkanın kim olacağı anlaşılır. Başkan olan kimse de baskı gücünü ortaya koyarak, halkı kendisine boyun eğdirme ve halka hükmetme işini başkalarının kendisiyle paylaşmaya kalkmalarını önler. (...) Başkan olduğu zaman tanrılaşma huyu belirir insanda. Bu huy zaten insanın doğasında vardır. Kaldı ki devlet politikası da hükmedenin tek olmasını gerektirir. Eğer hükmeden çok olursa kamu düzeni bozulur. Gökte tek Tanrı, yerde tek hükmeden kuralı geçerlidir. Başkan tek egemen olunca, başkalarının baskı yapma eğilimleri kırılır. Yakınlık bağlarını doğuracağı duyguyla ileri atılmalar, egemenliğe yönelmeler engellenmiş olur. Sonuç; başkan gücü yettiğince tek egemen olarak kalır. (...) Ancak yöneticilerin egemen olmasıyla sıkıntılı dönem aşılmış olur, rahat ve huzurlu dönem başlar. Bu rahat yaşama alıştıktan sonra gelenlere bırakılır, bu rahat ve lüks yaşam kuşaktan kuşağa artarak sürer.

Devletin çöküş ve ihtiyarlık dönemi nedenleri ise çeşitlidir. (...) Bilindiği gibi devlette egemenlik, ululuğu, tek olmayı zorunlu kılar. Bu ululuk tüm toplum üyelerinde paylaşıldığı zaman ve herkesin çabası tek amaca yöneldiği zaman, toplum dışındakilere üstün ve baskın gelmek için daha bir istekli olurlar. Kendi topluluklarına yönelen tehlikeler karşısında da güç ve dayanışma örneği verirler, ululuklarını korumak için ölümü dahi göze alırlar. Ama ne zaman ki, içlerinden biri egemenliği tekeline alır, egemenliği toplumdakilerle paylaşmak istemez, herkesin dizginini çeker, mali olanaklarla diğerleri üzerinde etkin olma yoluna gider, işte o zaman insanlar "gâza" ve "ganimetlere" koşmak istemezler, tembelleşirler, güçlerini yitirirler, köleleşmeyi kabullenirler, onlardan sonra gelen kuşaklar da aynı yoldan gider. Egemenin bekçiliğini, koruyuculuğunu ve destekçiliğini yaparak aldıkları ücretten başka bir şey düşünmez olurlar, o zaman devlet gücünü yitirir, ihtiyarlık, güçsüzlük dönemine girer. (...) İktidardakilerin zengin ve gösterişli yaşam sürmeleri, dağıtılan ödüller ve ücretlere ilişkin giderleri artırır, gelirler giderleri karşılayamaz olur, ücretler gösterişli yaşam için yetmez olur, egemenler çevrelerindeki mal ve mülklerine el koyma yoluna giderler ama bu yol koruyucu güçleri zayıflatır, bunlar devleti koruyamaz olurlar, devlet gücünü yitirir. (...) Bunun gibi, ücret ve ödüller devleti koruyan güçlerin giderlerine yetmez olur, ücreti artırmak gerekir, bunun için yeni vergiler konur, ama bu da yetmez, o zaman koruyucu sayısı azaltılır, bunun sonucunda devlet gücü zayıflar, komşu devletlerin saldırıları başlar, ya da devlet içindeki kabile ve boylar başkaldırır ve devlet yıkılır. (...) Yine gösterişli yaşam insanların huylarını, karakterlerini bozar, kötü alışkanlıklar yaratır, devletin sonunu çabuklaştırır. (...) Devlet düzeni baştakileri rahat bir yaşama iter, rahata kavuşanlar, rahatlığa alışır ve bu alışkanlık doğuştanlık kazanır, çöl ve kırsal yaşam gelenek ve görenekleri unutulur, oysa devlet egemenliğini bunlar sağlamıştır. Koruyucu güçler zayıflar, göçebeliliğin sert yaşamından derece derece uzaklaşılır ve sonuçta bir başka koruyucu gücün gölgesine sığınılır ve devlet çöker".

İbni Haldun esasen toplumları göçebe toplumlar ve yerleşik toplumlar olmak üzere ikiye ayırır. Haldun'a göre kabileler arası savaşlar ve karışmalar sonunda nüfus çoğalır. Toplumların gelişmesi ile birlikte düzenin sağlanması için Devlet adı verilen bir güce ihtiyaç duyulur. Anlaşıldığı gibi İbni Haldun da sofist düşünürlerden Protagoras ve Antiphon gibi devletin doğuşunu "kuvvet teorisi" ile açıklar (Haldun, 1986, s.472; Göze, 1986, s.92 vd.).

Yakın çağ içerisinde de devletin doğuşu ile ilgili olarak birçok düşünürün görüşlerini özetlemek mümkündür. Hemen belirtelim, yakın çağ düşünürleri devletin doğuşu konusunda ilk çağ ve orta çağda yaşamış düşünürlerden farklı ve yeni bir görüş ileri sürmemişlerdir. Bazı düşünürler devleti bir sözleşmeye dayandırarak açıklarken (sosyal sözleşme teorisi), diğerleri devletin doğuşunda kuvvetin geçerli olduğunu (kuvvet teorisi) belirtmişlerdir.³

İtalyan düşünür Niccola Machiavelli'ye (1469-1527) göre insanlar temelden kötü yaratılmışlardır. Kötü olan insanların birbirlerine baskı ve eziyet etmemeleri için aralarında en güçlü ve kuvvetli olanların başa geçirilmesiyle Devlet adı verilen siyasal organ oluşturulmuştur (Machiavelli, 1994).

Machiavelli gibi Jean Bodin'de (1530-1596) devletin kuruluşunu kuvvet teorisine dayandırmaktadır. Bodin 1576'da yayınlanan Devletin Altı Kitabı adlı eserinde devleti hukuka uygun meşru bir kurum olarak görür ve şöyle tanımlar: "*Devlet, birçok ailenin ve onların mallarının egemen güç tarafından hukuka uygun olarak yönetimidir*" (Göze, 1986, s.123).

Devletin doğuşunu kuvvet teorisi ile açıklayan görüşlerden birisi de Alman sosyal bilimcilerinden Franz Oppenheimer (1864-1943) tarafından ortaya atılmıştır. Oppenheimer'in devletin doğuşu konusundaki görüşleri şu şekildedir:

"Devlet oluşumu sırasında tümüyle, varlığının ilk aşamalarında ise özünde ve neredeyse tümüyle, zafer kazanmış bir insan grubunun yendikleri üzerindeki egemenliğini bir düzene bağlamak ve kendini içten gelecek ayaklanmalara ve dıştan gelecek saldırılara karşı güvenceye almak amacıyla, yendiği gruba zorla kabul ettirdiği bir toplumsal kurumdur. Bu egemenliğin amacı, yönetilenlerin yenenler tarafından ekonomik alanda sömürülmesinden başka bir şey değildir. Tarihte bilinen hiçbir ilkel devlet başka bir biçimde doğmamıştır." (Oppenheimer, 1984, s.46.).

Devletin doğuşunu farklı açılardan ele alan düşünürler de olmuştur. Devletin doğuşunu aile kurumu ve onun gelişimine bağlayan teoriye göre aileler şeklinde oluşan ve gelişen kurumlar zamanla devletin doğuşuna kaynaklık etmişlerdir. Devletin doğuşunu bu şekilde açıklayan ve yorumlayan düşünürlerin başında Aristo gelmektedir (Okandan, 1968, s.227-37).

Devletin doğuşunu biyolojik teoriye dayalı olarak açıklayan bazı düşünürler de olmuştur. Örneğin, Herbert Spencer (1820-1903) devleti tıpkı biyolo-

³ Bu konuda bkz. Şenel, 2002; Tunçay, 1969; Arnhart, 2013.

jik varlıkların doğuşu, büyümesi ve yok oluşu esasından hareketle açıklamaya ve yorumlamaya çalışmıştır. İnsanların yaşamlarını sağlayan bazı organları vardır. Aynı şekilde bir devletin doğuşu, gelişimi ve çöküşü bazı organların ve kurumaların varlığı, yapısı ve işleyişi ile alakalıdır (Okandan, 1968, 63-65).

Devletin doğuşunu açıklayan teorilerin en önemlilerinden birisi de sosyal sözleşme teorisidir. Thomas Hobbes'ın Leviathan adlı eseri devletin doğuşunu sosyal sözleşme teorisine dayandırır. Hobbes (1588-1679) Leviathan adlı eserini 1651'de yayınlamıştır. Hobbes'ın Leviathan adını verdiği tek başlı korkunç canavar egemen ve otoriter bir devleti ifade ediyordu. Hobbes'a göre devleti kuran insanlardır. Hobbes "*insan insanın kurdudur*" (*homo homini lupus*) sözü ile devletin gerekliliğini anlatır. Hobbes'a göre insanlar birbirlerine baskı ve eziyet edebilirler. Bu bakımdan insanlar kendi çıkarları olduğu için suni bir varlık olan devleti kurmuşlardır. Kısaca devlet insanların kendi çıkarları için kurulmuş mutlak ihtiyaç ve otoriteyi temsil eden bir suni yaratıktır (Amittay, 1983, s.163 vd.). Hobbes devletin gerekliliğini şu sözleri ile açıklar: (Hobbes, 1975, s.306).

"(Vatandaşları) yabancıların istilasından koruyabilmenin, birbirlerine zarar vermektен engellenmenin, kendi sanayilerini ve yeryüzünün meyvelerini güvence altına almanın yolu bütün gücü ve kudreti bir tek insan ya da insanların meclisine vermektir... (Toplumda yaşayan) insanlar birbirlerine 'ben haklarımdan vazgeçiyorum ve tüm haklarımı bu insana ya da insanların meclisine veriyorum' demelidirler. Böylece bütün güç ve kudret tek bir insanda toplanır. Bu DEVLET ya da Latince CIVITAS olarak adlandırılır. Bu büyük LEVIATHAN'ın doğması demektir."

Öte yandan, siyasi liberalizmin kurucusu olarak kabul edilen John Locke (1632-1704) da devletin varlığını sosyal sözleşme teorisine dayalı olarak açıklayan düşünürlerdendir. Locke'a göre insanların doğuştan sahip oldukları bazı hakları bulunmaktadır. Bunlar; yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarıdır. İnsanlar, doğal haklarının korunması için bir araya gelip anlaşarak devleti kurmuşlardır. Locke bu konuda şöyle demektedir (Locke, 1954; Locke, 1969, s.177):

"İnsanların topluma girmelerinin nedeni sahip oldukları mülkiyetin korunmasıdır." (The reason why men enter into society is the preservation of their property).

Sosyal sözleşme teorisinin asıl kurucusu olarak kabul edilen Jean Jacques Rousseau (1712-1778) ise Sosyal Sözleşme adlı eserinde (Rousseau, 1992) devletin kuruluşunu bir ailenin kuruluşuna benzetir (Göze, 1986, s.202):

"Çocuklar ihtiyaçları olduğu sürece babalarına bağlı kalırlar. İhtiyaç kalktığı anda doğal bağ kopar, çocuklar babalarına itaat borcundan kurtulurlar. Eğer her iki taraf da birlikte yaşamayı kabul ediyorsa, bunun nedeni doğal"

bir zorunluluk değil, fakat iradi istektir. Aile anlaşmaya dayanarak varlığını sürdürür. Baba yöneticiyi, çocuklar da halkı temsil ettikleri düşünülürse, aile ilk siyasal toplum modeli olarak görülebilir.”

Devletin doğuşu konusunda yapılan bu felsefi tartışmalar insan hakları bildirgelerine de yansımıştır. Devletin niçin kurulduğu konusu Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde şu şekilde açıklanmıştır (Göze, 1986, s.565):

“İnsan ve yurttaş haklarının güvenliği bir kamu gücünü gerektirir, bu nedenle bu güç herkesin yararı için kurulmuştur. Yoksa bu gücün emanet edildiği kişilerin özel çıkarları için değil.” (Md. 12).

Devletin doğuşu ve varlığı konusunda Marksist düşünürlerin görüşlerini de kısaca özetlemekte yarar bulunmaktadır. Marksistlere göre devlet, egemen sınıfın, sömürülen sınıflar üzerinde egemenliğini sürdürmeye yarayan bir baskı aracıdır. Marksistler, devleti ekonomik egemenliği elinde bulunduran sınıfın, yani burjuvazinin siyasal kurumu olarak görürler. Marksist düşünürlere göre sosyalizmde burjuvazinin egemenliğine son verilerek baskı aracı olan devletin yetkileri işçi sınıfının eline verilir ve böylece Proleter Devlet kurulmuş olur. Sosyalizmden komünizme geçiş ile birlikte Proleter Devlet yerini Halkın Devleti'ne bırakır.⁴

Marksist devlet anlayışı, devletin doğuşunu sınıflar-arası çatışma tezine dayandırır. Bu teze göre devlet, sömüren (burjuva) ve sömürülen (proleterya) sınıflar-arası çatışmanın bir sonucu doğmuştur. Toplumlar sınıfsız ilkel toplum, köleci toplum, feodalite, kapitalizm, sosyalizm ve komünizm aşamasından geçtikçe devlet farklılaşmıştır. Devletin olmadığı sınıfsız ilkel toplum ve komünizm hariç bütün sistemlerde devlet proleterlerin burjuva tarafından sömürülmesinin devamını sağlamaktadır (Demir, 1997, s.8).

Devletin meşruiyetine karşı en sert duruş anarşizm adı verilen felsefi düşünceye aittir. Anarşizm esasen devlet adı verilen otoriteye bütünüyle karşı bir duruş sergileyen bir düşüncedir.

Anarşizm her ne kadar halk dilinde kötüleyici anlam yüklemeleri (karğaşa, kaos, düzensizlik, başkaldırı, isyan vs.) yapılarak açıklansa da özünde insanların herhangi bir otorite olmaksızın barış ve uyum içerisinde kendi arzu ve isteklerine göre özgürce yaşayabileceklerini savunan bir siyaset felsefesidir. Anarşizm, aslında bir bireysel özgürlük savunusudur ve insanların özgürlüklerini kısıtlayacak her türlü otoriteye karşı duran bir felsefedir. Anarşizm her şeyden önce devletin sahip olduğu güç ve yetkilerin bir baskı ve zulüme dönüşebileceğini ve bu yüzden devletin mümkün olduğu ölçüde ortadan kaldırılması gerektiği düşüncesini savunur.

⁴ Bu konuda Marx ve Engels'in birlikte kaleme aldıkları Komünist Parti Manifestosu'na bakılabilir: Marx ve Engels, 1998.

Felsefi anarşizm (philosophical anarchism), bireyin özgür doğduğunu ve hiçbir otoritenin boyunduruğuna tabi olamayacağı görüşünü savunan felsefi öğretilere verilen isimdir. Felsefi anarşizm, Hobbes'un mutlak güce sahip sözleşmecî devlet felsefesini (Leviathan) tamamen reddeder. Felsefi anarşizm kendi içinde sol-anarşizm ve sağ-anarşizm olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Sol anarşizm; özel mülkiyete ve kamusal mülkiyete karşı çıkararak ortak mülkiyet (komin mülkiyet) benzeri yönetim modellerini savunur. Sağ anarşizm ise her türlü kolektif ve kamusal mülkiyete karşıdır ve devletin var olmadığı özel mülkiyete dayalı bir özgür toplum modelini savunur.

Fransız Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), Michael Bakunin (1814-1876), Peter Kropotkin (1842-1921) ve Rudolf Rocker (1873- 1958) bireyci anarşizm felsefesine tümüyle karşı çıkararak kolektivist-komünist-sendikalist bir anarşizm felsefesi geliştirmişlerdir.⁵

Proudhon, Bakunin ve Kropotkin'in anarşizm düşüncesinde hem özel mülkiyet hem de devlet mülkiyeti (komünist parti yönetimindeki devlet mülkiyeti) karşıtlığı bir arada mevcuttur. Her üç düşünür de birbirlerinden farklı bir sosyal düzen tasarımı önersele de özünde özel mülkiyet ve rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisine şiddetle karşıdırlar.

Fransız Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) "*karşılıkçılık*" (*mutualism*) adı verilen sol-anarşizmin en önemli temsilcilerinin başında gelir. Fransız düşünür Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) ünlü "*mülkiyet hırsızlıktır!*" sözü ya da sloganı ile mülkiyete bütünüyle karşı çıkmıştır. Proudhon, toplumda yoksulluk, işsizlik gibi sorunların özel mülkiyet sisteminden kaynaklandığını ve özel mülkiyetin başkalarının üzerine kurulmuş bir kölelik sistemi olduğunu savunmuştur. Proudhon eserlerinde bireylerin birlik ve dayanışma içerisinde karşılıklı olarak birbirlerini destekleyecek bir "öz yönetim" komün üretim yapısını savunmuştur. Önemle belirtelim ki, İki Rus anarşist düşünür Bakunin ve Kropotkin onun fikirlerinden önemli ölçüde etkilenmişlerdir.

Kolektivist anarşizmin (anarko-kollektivizm) kurucusu ve öncüsü Mihail Aleksandroviç Bakunin (1814-1876) olarak bilinir. Bakunin, Karl Marx ve F.Engels'in önerdiği sosyalizm ve komünizm düşüncesine "otoriter" ve "totaliter" olduğu düşüncesi ile karşı çıkmıştır ve anarko-kollektivizmi savunmuştur (Bakunin, 1998; 2000). Bakunin devlet mülkiyetine karşı çıkararak "kolektif mülkiyet" (komün mülkiyeti) düşüncesini savunur. Ona göre bireyler kendi kendilerini yönetecek komünler oluşturmak suretiyle üretim faaliyetlerinde bulunabilirler.

Kolektivist anarşizm bireyci anarşizm gibi bireyin özgürlüklerinin öneme vurgu yapar ve her türlü otoritenin birey özgürlükleri için tehdit ve tehlike oluşturduğunu savunur. Kolektivist anarşizm anarko-kapitalizmin savunduğu özel mülkiyete dayalı piyasa ekonomisinin bir sömürü düzeni olduğunu ve bireyin bu sömürü düzeni içerisinde özgür olamayacağını savunur.

⁵ *Anarşizm felsefesi ve önemli anarşist düşünürlerin görüşleri için bkz: Woodcock, 1998; Goldman, 2012.*

Kollektivist anarşizm özel mülkiyete dayalı kapitalizme hem de kolektif (kamusal) mülkiyete dayalı sosyalizme karşıdır. Onlara göre proletarya diktatörlüğü de bir baskı ve zorlama kurumudur ve bu otorite bireye özgürlük sağlayamaz. Bunun yerine herhangi bir otoritenin sözkonusu olmadığı bir “komün” toplum yönetimi uygulanmalıdır. Özetle, Kollektivist anarşizm bireysel özgürlüğün otoritesiz (devlet, hükümet, merkezi planlamaya dayalı sosyalist yönetim vs.) belirli çalışma ilkelerine sahip komünal yapılar içerisinde gerçekleşebileceğini savunur. Kollektivist anarşizmin (anarko-kollektivizm) kurucusu Mihail Bakunin bir eserinde şöyle yazmaktadır:

“Rus sosyal devrimcileri olarak bizler, programının başlıca hedefi bir Pan-Alman devleti yaratmak olan Alman sosyal demokratlarının aksine, her şeyden önce kendi devletimizi tamamıyla yıkmaya çalışıyoruz. Çünkü biz bir devletin, her ne şekilde olursa olsun dayandığı ilkenin, halkı köleleştirip yoksulluğa mahkûm etmek için baskı uygulamak olduğunu çok iyi biliyoruz. (...) bizim bayrağımızda ... ateşten ve kandan harflerle şunlar kazılıdır: Bütün devletleri yerle bir et, burjuva uygarlığını yık, özgür birlikler yoluyla aşağıdan yukarıya özgürce örgütlen, zincirlerini kıran emekçi kalabalıklarını, özgürleşen insanlığın tümünü örgütle, bütün insanlık için yepyeni bir dünya yarat. (...) nerede devlet varsa orda kaçınılmaz olarak tahakküm ve dolayısıyla kölelik vardır. Açık veya kamufle edilmiş köleliğe dayanmayan bir devlet düşünülemez. İşte biz bu nedenle devletin can düşmanlarıyız” (Bakunin, 2000, s.58)

Bakunin’e göre devlet insanlığın tanık olduğu en aleni, en husumetli bir zulüm ve baskı rejimini kuran organizasyondur. Bakunin’e göre devlet yüzünde yaşayan tüm insanlar arasındaki dayanışmayı paramparça eder ve bu insanların bir kısmını, yalnızca geri kalanları tamamen mahvetmek, fetretmek, köleleştirmek amacıyla kendisine tabi kılar (Dolgoff 1998:137).

Bakunin gibi Rus olan Pyotr Kropotkin (1842-1921) de “komünist anarşizm” (*communist anarchism*) ya da “anarko-komünizm” (*anarcho-communism*) adı verilen bir başka sosyal düzen tasarımının mimarı olarak bilinir (Kropotkin, 1999; 2007; 2014).

Kropotkin, merkeziyetçi toplu üretime karşı çıkan komünist anarşizmin savunucularındandır. O, sanayi ile tarımın küçük topluluklarda birleştirilmesi idealini, herkesin kendi potansiyelini sonuna kadar geliştirmesine olanak tanıyan bir eğitimin, üretim sürecinin ayrılmaz bir parçası olmasını savunmaktadır (Marshall 1999:23). Kropotkin görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır:

“Biz toplumu, geçmiş barbarlık ve zulüm düzenlerinin bize mirası olan yasalarla ya da ister seçilerek ister zorla başa geçmiş egemenlerle yönetilen bir yapı olarak değil, tıpkı adetler, gelenek-görenekler gibi özgürce oluşmuş karşılıklı anlaşma, rıza ilişkilerine dayalı canlı bir organizma olarak görüyoruz.” (Kropotkin 1999, s.75-76).

Pyotr Kropotkin'e göre "devletin yıkılmasından sonra belirli bir ekonomik amaç için bir araya gelmiş insanlardan oluşan özgür komünler birliği kurulacaktır. Kurulan ilk komünler, sonunda geniş bir bölgenin karşılıklı çıkarlarına gerçekleştirmeye çalışan gönüllü örgütlerle kaplanmasına kadar, komşu topraklardaki komünlerle oluşturdukları federasyonlarda birleşeceklerdir. Böylece zora dayanmayan, gönüllülük ilkesine dayanan bir toplumsal yapının temelleri atılmış olacaktır" (Burns 1984, s.42).

Anarko- sendikalizm (anarcho-syndicalism) adı verilen bir başka görüş de esasen sol-anarşizm içerisinde yer alır. Alman Rudolf Rocker (1873-1958) anarko-sendikalizmin önemli fikir babalarından birisi olarak kabul edilir. Rudolf Rocker'ın kendi sözleriyle Anarko- sendikalizm düşüncesi şu görüşleri savunur:

"Sosyalizmin kurucularıyla ortak olarak anarşistler, tüm ekonomik tekelin yıkılmasını; kullanımı hiçbir ayırım yapılmadan herkese açık olmak üzere, toprak ve üretim araçlarında ortak mülkiyeti talep ederler; çünkü kişisel ve toplumsal özgürlük, ancak herkese eşit ekonomik imkanların sağlanması temelinde tasavvur edilebilir. Bizzat sosyalist hareketin içinde yer alan anarşistler, tarihte ekonomik sömürünün her zaman siyasi ve toplumsal baskı ile yan yana bulunması nedeniyle, kapitalizme karşı savaşımın siyasi gücün tüm kurumlarına karşı savaşım olduğu görüşünü temsil ederler. İnsanın insan tarafından sömürüsü ile insanın insan üstündeki tahakkümü birbirinden ayrılamaz ve her biri diğerinin koşuludur" (Rocker, 2000, s.62-63).

Buraya kadarki açıklamalarımızda felsefi anarşizmin sol kanadında yer alan anarşist ideolojilerin devletin meşruiyetine bakış açılarını ele aldık ve özetledik. Felsefi anarşizmin sol kanadında ise bireyci anarşizm adı verilen anarşist ideoloji yer alır.

Felsefi anarşizm içerisinde birbirinden farklı bireyci anarşizm (individualist anarchism) görüşleri mevcuttur. İngiliz William Godwin'in (1756-1836) *Siyasal Adalet ve Siyasal Adaletin Evrensel Erdem ve Mutluluk Üzerine Etkisi Üzerine Bir Araştırma* (1793) başlığını taşıyan kitabının anarşizm üzerine yazılmış ilk çalışma olduğu söylenebilir. Godwin'in dışında Avrupa'da anarşizm düşüncesine farklı bir perspektiften katkılar sunan diğer bir bireyci anarşist Alman Max Stirner (1806-1856) olmuştur. Amerika'da ise bireyci anarşizm felsefesinin ilk savunucuları arasında Josiah Warren (1798-1874), Lysander Spooner (1808-1887) ve Benjamin Tucker (1854- 1939) sayılabilir.⁶

Bireyci anarşizm felsefesinde her türlü devlet ve kollektif mülkiyete karşı çıkılırken özel mülkiyete dayalı serbest teşebbüs sistemi savunulur. Bireyci

⁶ Burada sunulan isimlerin anarşizm üzerine düşünceleri konusunda şu online kaynaktan yararlanılabilir. Bkz. <http://www.individualistanarchist.com/recommended-reading>

anarşizmde tüm mal ve hizmetlerin özel teşebbüsler aracılığıyla sunulması görüşü hakimdir. Güvenlik, savunma, adalet ve yargı gibi hizmetlerin dahi özelleştirilmesi görüşünü savunan ve “devletsiz toplum” öngören bireyci anarşizme aynı zamanda “*anarko-kapitalizm*” (*anarcho-capitalism*) ya da “*serbest piyasa anarşizmi*” (*free-market anarchism*) adı verilir.

Sağ eksende yer alan bireyci anarşizm (ferdiyetçi anarşizm) bireyin özgürlüklerinin her şeyin üstünde olduğunu savunur. Bireyci anarşizm, bireyin özgürlüğünün esas olduğunu ve “görünmez el”in işlerliğini engelleyecek devlet müdahalelerini reddeder. Bireyci anarşizm düşüncesini savunanlar; bireyin özgür iradesini, davranış ve eylemlerini sınırlandıracak her türlü otoriteye karşıdırlar. Bireyci anarşizm felsefesi içerisinde birey özgürlüklerinin önündeki en büyük engel olarak devleti gören ve devletin tamamen kaldırılması düşüncesini savunan görüş “anarko-kapitalizm” olarak adlandırılır. Anarko-kapitalizm devletin siyasi ve ekonomik alandaki güç ve yetkilerinin tehlikelerine işaret ederek devletin tamamen ortadan kaldırılması düşüncesini savunur. Anarko-kapitalizm esasen “devletsiz toplum” ütopyasını savunun bir bireyci anarşizm türüdür. Anarko-kapitalizme kısmen benzeyen ve agorizm adı verilen aşırı bir uç da bir başka bireyci anarşizm türüdür. Samuel Edward Konkin III (1947-2004) tarafından savunulan bu aşırı anarşizm felsefesi de devlete şiddetle karşı çıkar ve devlet adı verilen kurumun hiçbir şekilde meşru olmadığını düşüncesini savunur.

Asıl adı Johann Kaspar Schmidt olan Max Stirner ((1806-1856) bireyci anarşizm düşüncesinin en radikal savunularından birisidir ve bireyin kendi “ego”sunun takipçisi olmakta serbest olmasını savunur. Ona göre ne Tanrı(lar), ne Devlet ne de ahlaki kurallar birey özgürlüğünü sınırlandırılmamalıdır. Birey bir şeyi yapıp, yapmakta tamamen serbest olmalıdır. Stirner'in anarşizmi benzersiz bireyi her şeyin üzerinde tutan aşırı bir bireycilik veya egoizm biçimidir. Stirner, Ego ve Kendisi (The Ego and Its Own) adlı eserinde bireyin “ego”sunun (benliğinin, kişiliğinin) önemini savunur.⁷

Bireyci anarşizm içerisinde değerlendirilebilecek olan anarko-kapitalizm, devlet adı verilen otoriteye karşıdır ancak ekonomide kapitalist kuralların ve kurumların geçerli olmasını savunur. Anarko-kapitalizm, hukuk ve düzen, adalet ve yargı, savunma ve güvenlik gibi kamusal mal ve hizmetlerin dahi özelleştirilmesi gerektiğini ve bu mal ve hizmetlerin pekâlâ piyasa ekonomisi içerisinde özel şirketler eliyle sunulabileceğini savunur.

⁷ Bkz. M.Stirner, M. (2013) *Biricik ve Mülkiyeti*, çev. S.T. Noyan, Kaos Yayınları, İstanbul, 2013. Stirner'in bu kitabında yer alan şu sözleri onun anarşizm felsefesinin özünü oluşturur. “Hiçbir şey benden üstün değildir!”, “Devlet, kendi şiddetine hukuk; bireyinkine ise suç adını verir.”, “Ego tek yasadır ve onun dışındaki herhangi bir kanuna, inanca ya da anlayışa karşı hiçbir yükümlülüğüm yoktur.”

SONUÇ

"Devletin toplumun güvenliğini sağlama ve muhafaza etme niyetine rağmen, onun sahip olduğu gücü kötüye kullanmaya eğilimli bir kurum olduğuna tarihin hemen her sayfasında şahit olunabilir."

John C. Calhoun

Bu çalışmada siyasi düşünceler tarihi ve siyaset felsefesi yönünden devletin doğuşu ve devletin meşruiyetine dair muhtelif görüşler ele alınmıştır. İlk çağ, orta çağ ve yakın çağda yaşamış düşünürlerin devlete bakış açıları konusunda kendilerine dair farklı görüşleri olmuştur. Aydınlanma çağında ise devletin meşruiyeti tartışmaları çok daha ileri boyutlara taşınmıştır. Tüm görüş ve düşünceleri bir arada değerlendirdiğimizde esasen bir tarafta devletin zor kullanma gücü ve tekeli haklı ve meşru gören Hobbesyan felsefe ve diğer tarafta devletin otoritesini tümüyle reddeden anarşizm felsefesi bulunmaktadır. Hobbesyan felsefede devletin mutlak otoriter gücü meşru kabul edilirken, anarşizm felsefesinde her türlü otorite ve güç tekellerine karşı bir karşı duruş sözkonusudur.

Günümüz açısından bu felsefi tartışmaları anlamak pekâlâ önemli ve değerlidir. Mutlak ve sınırsız bir devlet gücünü temsil eden Leviathan içinde yaşadığımız 21. Yüzyılda bile halen dünyanın pek çok bölgesinde ve ülkesinde varlığını sürdürmektedir. Bireysel özgürlüklere vurgu yapması açısından felsefi anarşizmi düşüncesini pekâlâ önemli kabul edebiliriz fakat nihayetinde anarşizm ütopyaadan öteye geçmeyecek bir değere sahiptir. Leviathan ve anarşizm arasındaki bir "*sınırlı devlet*" felsefesi hem gerçekçi hem de uygulanabilir. Nobel ekonomi ödülü sahibi James M. Buchanan'ın 1975 yılında yayınlanan *Anarşi ve Leviathan Arasında Özgürlüğün Sınırları* başlığını taşıyan kitabı anarşist ütopya ile sınırlı devlet arasındaki durumu gerçekçi bir açıdan şu sözlerle açıklamaktadır: "*Bireycilik felsefine inanmış birisi için anarşizm bir ütopyaadır: daha gerçekçi gözle bakan bireyci bir insan için devlet hukuk ve düzeni sağlayacak bir kurum olarak ele alınır.*"⁸

Ancak devletin doğasında ve genlerinde her zaman görev ve fonksiyonlarını genişleterek büyüme ve aynı zamanda güç ve yetkilerini istismar ve suistimal etme eğilimlerinin olduğu asla gözden uzak tutulmamalıdır. Kontrolsüz ve sınırsız bir devletin (Leviathan) tehlikelerini küçümsemek ve bu konuda önlem almamak özgür toplumun küçülmesi ve hata yok olması anlamına gelir.

⁸ Buchanan, 1975. Kitabın online baskısından yararlanılmıştır. Bkz. https://www.econlib.org/library/Buchanan/buchCv7.html?chapter_num=2#book-reader

KAYNAKÇA

- Akın, İ. F. (1987). *Kamu hukuku*. 5. B. İstanbul: Beta Dağıtım.
- Amittay, J. B. (1983). *Siyasal düşünceler tarihi*, (çev: M. Ali Kılıçbay ve L. Köker), Ankara: Savaş Yayınları.
- Aristoteles (2013). *Atinalıların devleti*, (çev. F Akderin), İstanbul: Say Yayınları.
- Arnhart, L. (2013). *Platon'dan Rawls'a siyasî düşünceler tarihi*, çev. Ahmet Kemal Bayram, Ankara: Adres Yayınları, 5. Baskı,
- Bakunin, M. (1998). *Tanrı ve devlet çev: Remzi Çaybaşı*. İstanbul:Belge Yayınları.
- Bakunin, M. (2000). *Devlet ve anarşi*. çev: M. Uyurkulak. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Buchanan, J. M. (1975). *The limits of liberty: Between anarchy and leviathan*. Chicago: University of Chicago Press.
- Burns, E. M. (1984). *Çağdaş siyasal düşünceler 1850-1950*, çev: A. Şenel. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Curtis, M. (1975). *The great political theories*. New York: Avon Books.
- Demir, O. (1997). *Ekonomide devlet*. Ankara: SPK Yayınları No 71.
- Dolgoff, S. (1998). *Bakunin, hayatı, mücadelesi, düşünceleri*. çev: C. Atila, İstanbul: Kaos Yayınları.
- Goldman, E. (2012). *Anarşizm neyi savunur*. çev: D. Kömürcü, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Göze, A. (1986). *Siyasal düşünceler ve yönetimler*. İstanbul: Beta Dağıtım
- Haldun, İ. (1986). *Mukaddime I*, (çev: Z. Kadiri Ugan), İstanbul: Devlet Kitapları.
- Hobbes, T. (1975). "Leviathan", in: M. Curtis (Ed.), *The great political theories*. New York: Avon Book.
- Kropotkin, P. (2014). *Bilim ve anarşizm*, (çev: Gaye Topuz, Hasan İlhan). Ankara: Alter Yayıncılık.
- Kropotkin, P. (2015). *Anarşist ahlak*, (çev: Işık Ergüden). İstanbul: Kaos Yayınları.
- Kropotkin, P. (2007). *Karşılıklı yardımlaşma*, (çev: Sinan Altıparmak). İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Kropotkin, P. A. (1999). *Çağdaş bilim ve anarşi*. çev: M. Beyhan, Ankara: Öteki Yayınları.
- Locke, J. (1954). *Essays on the state of the nature*, (Ed. W. Von Leyden). Oxford: Clarendon Press.
- Locke, J. (1969). "Uygar yönetim üstüne ikinci inceleme'den seçme parçalar", (Der: Mete Tunçay), *Batı'da siyasal düşünceler tarihi, seçilmiş yazılar 2. yeni çağ*. Ankara: Sbf Yayınları, s.16-194.
- Machiavelli, N. (1994). *Hükümdar*, (çev: S. Bağdatlı), 4. B. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Marshall, P. (2003). *Anarşizmin tarihi, imkansız istemek*, (çev.: Y. Alogan). İstanbul: İmge Kitapevi.
- Marx, K. ve Engels, F. (1998). *Komünist partisi manifestosu*. (çev. C. Karakaya). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Okandan, R. G. (1968). *Umumi amme hukuku*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Oppenheimer, F. (1984). *Devlet*, (çev: A. Şenel &Y. Sabuncu). İstanbul: Kaynak yayınları
- Platon (2019). *Devlet*, 39.b. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Rocker, R. (2000). *Anarko-sendikalizm*, çev: H. D. Güneri. İstanbul: Kaos Yayınevi.

- Rousseau, J. J. (1992). *Toplum anlaşması*, (çev: Vedat Günyol), İstanbul: MEB Yayınları.
- Sarıca, M. (1987). *Siyasi düşünce tarihi*, 5. B. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Stirner, M. (2013). *Biricik ve mülkiyeti*, çev. S. T. Noyan, İstanbul: Kaos Yayınları.
- Şenel, A. (2002). *Siyasal düşünceler tarihi*, 10. Basım. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Teziç, E. (1991). *Anayasa hukuku*, 2. B. İstanbul: Beta Yayınları.
- Tunçay, M. (1969). *Siyasal düşünceler tarihi 2*. Ankara: A.Ü.S.B.F
- Woodcock, G. (1998). *Anarşizm*. (çev. A. Türker). 3. Baskı, İstanbul: Kaos Yayınları.